

Вовк Н. П., старший викладач кафедри психології діяльності в особливих умовах та педагогіки Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля (м. Черкаси)

ЗАСТОСУВАННЯ АКТИВНИХ ФОРМ ТА МЕТОДІВ НАВЧАННЯ У ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ КУРСАНТІВ - МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ ДПН МНС УКРАЇНИ

У статті розкриваються активні форми і методи навчання та обґрунтовується необхідність та важливість їх використання у процесі розвитку професійно важливих якостей (ПВЯ) курсантів-майбутніх працівників Органів та підрозділів Державного пожежного нагляду (ДПН) під час вивчення дисциплін психологічного спрямування. Аналізуються такі методи: дискусія, моделювання професійних ситуацій. Досліджено дидактичні принципи їх застосування у навчально-виховному процесі ВНЗ МНС України. Виокремлено критерії диференціювання курсантів-майбутніх працівників ДПН за рівнями розвитку ПВЯ.

Ключові слова: професійно важливі якості, активні форми і методи навчання, моделювання професійних ситуацій, дискусія, принцип ролівої перспективи, імітаційне навчання.

В статті розкриваються активні форми і методи обучения и обосновывается необходимость и важность их использования в процессе развития профессионально важных качеств курсантов-будущих работников Органов и подразделений Государственного пожарного надзора, во время изучения дисциплин психологического направления. Анализируются такие методы: дискуссия, моделирование профессиональных ситуаций. Исследованы дидактические принципы их использования в учебно-воспитательном процессе ВУЗ МЧС Украины. Выделены критерии дифференцирования курсантов – будущих работников ГПН по уровням развития ПВЯ.

Ключевые слова: профессионально важные качества, активные формы и методы обучения, моделирование профессиональных ситуаций, дискуссия, принцип ролевой перспективы, имитационное обучение.

In this article active forms and methods of education are observed, professionally important qualities of future specialists of National Fire observation during the study of disciplines of psychological direction and its necessity and importance of their use is grounded and examined. Such methods as discussion, modelling of professional situations are analyzed. Didactics principles of their application in to the educational process of Institute of Ministry of emergency of Ukraine are investigated. The criteria of the difference of development of their professionally important qualities are selected

Keywords: professionally important qualities, active forms and methods of education, modeling of professional situations, discussion, principle of role prospect, imitational education.

Постановка проблеми та її значення.

Процеси, що відбуваються в українському суспільстві, висувають до працівників Органів та підрозділів Державного пожежного нагляду (ОДПН) МНС України, до рівня їх професіоналізму та компетентності підвищені вимоги. Одними із важливих складових професіоналізму даної категорії працівників виступають професійно важливі якості, від розвитку яких наряду залежить ефективність та продуктивність професійної діяльності всієї системи цивільного захисту. Різко зросла останнім часом ціна рішень, що приймаються людьми цієї професійної групи, коли помилки та неврахування можуть призвести до аварій, людських жертв, до невідновних втрат для особистості та суспільства.

Професійна діяльність працівників ДПН розглядається нами як діяльність в особливих умовах, що ставить відповідні вимоги до рівня їхньої професійно-

психологічної підготовки та постійно потребує удосконалення щодо умов її проведення. Тож проблема розвитку професійно важливих якостей майбутніх фахівців ДПН у навчально-виховному процесі ВНЗ залишається актуальною на сьогоднішній день.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема розвитку професійно важливих якостей є центральною при дослідженні професійної діяльності і конкретизує принцип єдності свідомості й діяльності, який розглядали детально Б.Г.Ананьєв, К.А.Абульханова-Славська, Л.І.Анциферов, А.А.Волков, А.А.Деркач, Е.Ф.Зеєр, Е.А.Клімов, Н.В.Костенко, О.М.Леонтьєв, А.К.Маркова, С.Л.Рубінштейн, Б.М.Теплов та ряд інших [1, 6, 7, 8, 12, 13, 15]. Вчені, які вивчають проблему розвитку особистісних якостей студентів ВНЗ, пов'язують цей процес з навчально-виховним процесом, оскільки саме він є основним видом їхньої діяльності,

є об'єктом життєво важливих спрямувань, основою саморозвитку особистості.

Проблемі розвитку професійно важливих якостей (ПВЯ) курсантів-майбутніх працівників МНС України присвячені дослідження В.П.Буга, В.В.Вареника, М.А.Криштала, В.Л.Марищука, М.І.Мар'їна, А.П.Самонова, А.І.Черкашина та ін. [2, 3, 11, 14, 16, 17, 18].

У результаті аналізу наукової літератури та дослідницько-експериментальної роботи виділимо умови розвитку професійно важливих якостей (ПВЯ) курсантів-майбутніх працівників ДПН: це підсилення професійної спрямованості педагогічного процесу на основі використання принципів контекстного навчання; активізація навчально-пізнавальної діяльності курсантів шляхом використання форм і методів активного навчання та здійснення регулярного моніторингу рівня сформованості професійних якостей курсантів [8, 16, с.17].

Ми погоджуємося з поглядами таких дослідників, як Л.Кондрашова, Л.Нечаєва [9, с.114], що для здійснення навчальної взаємодії потрібно не тільки розуміти індивідуальність курсанта, особливості його психіки, а й створити сприятливі умови для формування його ПВЯ. Основні чинники, що впливають на виховання особистості майбутнього працівника ДПН та формування ПВЯ – це вплив різноманітної інформації, практичний досвід, діяльність та спілкування.

На сьогоднішній день науковцями накопичено величезний арсенал активних форм та методів навчання, спрямованих на формування позитивних мотивів навчання. Проблемою застосування активних форм і методів навчання в науковій літературі присвячені праці І.В.Вачкова, А.В.Вербицького, Ю.М.Ємельянова, А.С.Макаренка, Л.А.Петровської, В.А.Сухомлинського та багатьох інших [4, 5, с.34]. Проте потребує додаткового дослідження проблема застосування активних форм і методів навчання у процесі розвитку професійно важливих якостей курсантів ВНЗ МНС України з урахуванням їх майбутньої спеціальності наглядово-профілактичного напрямку.

Мета даної статті полягає у обґрунтуванні використання активних форм

і методів навчання, які будуть забезпечувати оптимальну взаємодію викладача із курсантами і сприятимуть розвитку професійно важливих якостей курсантів - майбутніх працівників ДПН.

Завдання: 1) проаналізувати активні форми і методи навчання, що сприяють розвитку ПВЯ у курсантів - майбутніх працівників ДПН МНС України; 2) визначити можливості та умови діагностування рівнів розвитку ПВЯ курсантів - майбутніх працівників ДПН МНС України та керування цим процесом у процесі професійно-психологічної підготовки.

Об'єктом нашого дослідження є професійно-психологічна підготовка курсантів – майбутніх працівників ДПН до професійної діяльності наглядово-профілактичного напрямку, предмет дослідження – активні форми і методи навчання у процесі вивчення дисциплін психологічного спрямування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що професійно важливими особистісними якостями можна вважати такі, наявність яких впливає на ефективність професійної діяльності спеціаліста. Деякі автори вважають, що ці якості повинні бути поліпрофесійними, а саме: професійна спрямованість, а також сенсорні, перцептивні, атенційні, мнемічні, імажитивні, мислительні й вольові властивості. Рівень їх розвитку має різний ступінь впливу на успішність діяльності спеціаліста.

Розглянемо деякі активні форми і методи навчання, що сприяють розвитку ПВЯ майбутніх працівників ДПН МНС України. Такі активні форми і методи навчання, як проблемні лекції, ділові та рольові ігри, тренінги, інтерактивні форми (зокрема ситуаційне навчання), дебати тощо є можливими для використання при вивченні дисциплін профілактичного, тактичного та технічного спрямування у навчально-виховному процесі ВНЗ МНС України. У контексті нашого дослідження ми розглядаємо використання активних форм і методів навчання при вивченні дисциплін психологічного напрямку з метою розвитку у курсантів - майбутніх

працівників ДПН професійно важливих якостей.

Дискусію, як метод навчання, що ґрунтується на обміні думками з певної проблеми, доцільно проводити тоді, коли є високий рівень володіння матеріалом, умінь і навичок формування та викладу власної думки. Під час дискусії активності учасників сприяють доброзичливі, невимушені стосунки, використання ними різних засобів спілкування, в тому числі невербальних: міміки, жестів, емоційних проявів [4, с.116].

Використання у процесі навчання у ВНЗ МНС України принципу *рольової перспективи* спричиняє посилення особистісно-діяльнісного характеру професійно-психологічної підготовки майбутніх працівників ДПН. Беручи участь у діяльності, побудованій на використанні принципу рольової перспективи, майбутній працівник ДПН може проявити самостійність, активність, творчість, які допомагають розвитку необхідних професійно-особистісних якостей майбутнього працівника ДПН. «Технологія навчання, побудована на основі принципу рольової перспективи – це дидактична система, яка впливає на мотиваційну, пізнавальну, емоційно-вольову сфери особистості студента, стимулює розвиток професійних якостей та сприяє формуванню індивідуального стилю професійної діяльності. Процес навчальної взаємодії викладача та студента не може здійснюватися без педагогічного передбачення, прогнозування, планування. Знати студента важливо для кожного викладача. Спостерігаючи за своїми студентами, викладач може зібрати цінну психолого-педагогічну інформацію, провести своєчасну педагогічну діагностику».[9, с.68]

Моделювання професійних ситуацій разом із впровадженням елементів *імітаційного навчання* дає можливість майбутнім працівникам ДПН самостійно проаналізувати вивчене, усвідомити послідовність та доцільність професійних дій, використати теоретичні знання для вирішення службових завдань. Використання дискусій, психолого-педагогічних службових завдань, рольових ситуацій, психологічного, рольового та комунікативного тренінгів сприяє усвідомленню курсантами – майбутніми

працівниками ДПН не лише пізнавального, а й професійного значення набутих знань, оволодінню прийомами, які дають змогу побудувати навчально-виховний процес на принципах взаємодії. Моделювання професійних ситуацій потребує від курсантів активних дій у ситуаціях професійного вибору. Професійна ситуація може бути сприятливою для взаємодії, нормальною чи конфліктною, епізодичною чи довготривалою, типовою чи нетиповою (нестандартною), передбачуваною чи непередбачуваною. Під час професійно-психологічної підготовки майбутнього працівника ДПН важливо застосовувати такі форми і методи, за яких він мав би можливість зіткнутися з різними професійними ситуаціями, і при цьому його завдання полягає у пошуку шляхів їх розв'язання, прийнятті оптимального рішення».[9, с.100]

Працівник Державного пожежного нагляду постійно перебуває у конкретних ситуаціях, тому важливо навчити його бачити цю ситуацію, аналізувати її, виокремлювати основні ідеї для пошуку шляхів її розв'язання. Тому необхідно створювати під час навчання ситуації, які моделюють майбутню професійну діяльність, забезпечують готовність курсантів – майбутніх працівників ДПН до оптимальної взаємодії.

Моделювання професійних ситуацій і включення в них курсантів-майбутніх працівників ДПН сприяє формуванню позитивного ставлення до професії інспектора ДПН, набуттю досвіду із розв'язання проблем службової діяльності. Включення курсантів у ситуації, які моделюють їхню майбутню професійну діяльність, дасть змогу осмислити та усвідомити шляхи свого професійного становлення. Метод моделювання професійних ситуацій закріплює установки, цінності, орієнтації майбутнього працівника ДПН, дає змогу переконатися у своїх професійних можливостях і здібностях, удосконалювати їх.

У процесі моделювання типових професійних ситуацій із службової діяльності органів та підрозділів ДПН пошук ефективних рішень збагачує кругозір майбутнього інспектора ДПН, удосконалює професійні здібності, інтуїцію, закріплює прийоми професійної техніки.

Ознайомлення з типовими ситуаціями, програвання їх дає змогу курсанту проникнути у сферу професійної діяльності інспектора, досягти певної взаємодії із оточенням людей, середовищем – усе це прискорює процес адаптації до професійної діяльності, знижує рівень труднощів, які виникають у молодого працівника на початку професійного становлення.

Включення курсантів до професійної ситуації створює умови, за яких майбутній працівник ДПН отримує можливість самостійно аналізувати процеси управлінської діяльності, встановлювати зв'язки між явищами, впливи на людей та їх відповідні реакції, усвідомлювати логічні зв'язки, послідовність дій, зіставляти раніше вивчене з новими знаннями і використовувати їх для вирішення службових завдань у майбутній професійній діяльності [5, с.36].

До таких завдань відносять: ситуацій-ілюстрації, ситуацій-вправи, ситуацій-проблеми, ситуацій-оцінки.

Ситуація-ілюстрація має за мету демонстрацію найбільш ймовірних способів розв'язання поставлених проблем, у ході обговорення усуваються помилкові дії. Ситуацій-ілюстрації надають можливість отримати знання з реального навчального процесу. Ситуацій-вправи характеризуються більш високими вимогами до розвитку професійних умінь і навичок, винаходу методів вирішення службових завдань та пошуку шляхів розв'язання складних професійних ситуацій. Їх метою є вироблення та розвиток професійних навичок, методів психолого-педагогічного впливу на курсантів та активізації взаємодії з ними.

Мета *ситуацій-оцінки* – вибір одного із запропонованих варіантів вирішення або оцінки вже прийнятого рішення та складення вмотивованого висновку.

Ситуацій-проблеми передбачають аналіз запропонованої ситуації або вибір оптимальних шляхів та способів її розв'язання. Вони вимагають від курсантів комплексних знань, застосування системи психологічних та педагогічних методів, розвитку професійного мислення. *Наприклад, на семінарському занятті під час вивчення дисципліни «Соціальна психологія» перед курсантами-майбутніми працівниками ДПН демонструється*

ситуація непорозуміння та суперечки з керівником підприємства під час проведення на ньому пожежо-технічного обстеження і пропонуються обрати модель поведінки та тактики щодо вирішення проблеми.

Використання у навчальному процесі у ВНЗ МНС України *завдань-ситуацій* потребують від курсанта - майбутнього працівника ДПН виконання ролі працівника, що прискорює процес входження його в професію, оволодіння прийомами професійної майстерності і визначає ступінь готовності до професійної діяльності [5, 9, с.103-106].

Моделювання професійних ситуацій у процесі навчання у ВНЗ дає можливість майбутнім працівникам ДПН зрозуміти соціальний характер їхньої професійної діяльності, основні її кваліфікаційні характеристики; забезпечує тісний зв'язок теорії із практикою; передбачає труднощі, з якими майбутні працівники ДПН зіштовхнуться у повсякденній практиці, і бачити шляхи їх подолання.

Пошук вирішення запропонованих завдань-ситуацій формує у курсантів потребу спиратися на набутий теоретичний матеріал при вирішенні практичних завдань, використовувати оптимальні способи психологічного впливу. Необхідно врахувати, що моделювання професійних ситуацій має здійснюватися у визначеній послідовності, відповідати логіці формування потреби у професійній діяльності з урахуванням характеру розумової діяльності майбутнього працівника, комплексу розумових операцій, необхідних для розв'язання цих професійних ситуацій.

Моделюючи ситуації повинні відображати реальний процес службової діяльності у органах та підрозділах ДПН із його конкретними завданнями, необхідність вирішення яких постає перед працівниками у повсякденній праці, з урахуванням її непередбачуваності та динамічності.

Для вирішення професійних ситуацій курсанти-майбутні працівники ДПН мають використовувати знання, що набуті при вивченні суспільних (соціологія, історія, економіка пожежної безпеки), спеціальних (пожежна тактика, пожежна техніка, пожежна профілактика, пожежна автоматика) і психолого-педагогічних дисциплін (психологія, соціальна

психологія, психологія діяльності в особливих умовах, психологія і педагогіка вищої школи, інженерна психологія). Пошук шляхів розв'язання запропонованих завдань-ситуацій повинен супроводжуватися активною пізнавальною діяльністю, самостійним мисленням, творчістю у виборі психологічних засобів і методів впливу на інших людей.

Спостереження за процесом розвитку професійно важливих якостей курсантів – майбутніх працівників ДПН повинне бути послідовним та систематичним. Необхідно застосовувати педагогічний підхід із діагностуванням того, які професійні якості слід формувати та розвивати у курсантів, а які необхідно підтримувати на належному рівні. Цього можна досягти тільки під час спостереження за ними у складних ситуаціях, коли їм доводиться працювати, долаючи труднощі, проявляючи силу волі, високий рівень свідомості. Важливими інструментами діагностики з метою вивчення рівня сформованості ПВЯ курсанта – майбутнього працівника ДПН є: спостереження, бесіда, інтерв'ю, анкетування, експеримент, ділова гра. Щоб переконатися у відповідному розвитку ПВЯ, необхідно обрати ряд діагностичних методик, які б дозволяли визначити цей рівень.

Нами виокремлено критерії, за якими можливо диференціювати за рівнем розвитку ПВЯ курсантів-майбутніх працівників ДПН.

Для високого рівня розвитку (творчого) властива яскрава вираженість професійних якостей, які стабільно виявляються в різноманітних сферах життєдіяльності курсанта: в навчальній, службовій, міжособистісних стосунках і т.д. Курсанти з таким рівнем демонструють високий рівень самоорганізації та саморегуляції діяльності, здатні до інтенсивних вольових зусиль, спрямованих на подолання різнопланових труднощів і перешкод, характеризуються добре структурованою мотиваційною сферою, в якій домінують моральні мотиви обов'язку, відповідальності та самоствердження, володіють прийомами саморегуляції, мають добре розвинені комунікативні якості.

Середній рівень розвитку ПВЯ (пошуково-репродуктивний) характеризується достатньою

сформованістю професійних якостей, які, проте, виявляються не в усіх ситуаціях і видах діяльності. Ситуаційна специфічність вияву професійних якостей часто зумовлюється диспропорціями у розвитку мотиваційно-ціннісної сфери курсантів, одностороннім домінуванням певних потреб, інтересів і ціннісних орієнтацій. У курсантів з цим рівнем розвитку професійних якостей, як правило, недостатньо сформовані узагальнені прийоми саморегуляції поведінки, що заважає їм виявляти високий рівень організованості, наполегливості, самовладання і рішучості в різних видах діяльності. Вони порівняно легко налагоджують комунікативний контакт з оточуючими, однак володіють обмеженим набором прийомів вербального і невербального спілкування.

Для низького (репродуктивного) рівня характерна недостатня розвинутість професійних якостей, які виявляються лише в окремих ситуаціях і видах діяльності. Такі курсанти не здатні до ініціативності, самостійної постановки та планомірної реалізації складних завдань, тривалого підтримання активності в досягненні мети і подоланні перешкод. Їх поведінка має здебільшого реактивний характер, тобто виникає у відповідь на вимоги оточуючих і спрямовується зовнішніми вказівками та наказами. Таким курсантам не вистачає енергійності, наполегливості та рішучості у прийнятті і реалізації рішень, у боротьбі з перешкодами на шляху до мети. Вони також відрізняються слабо розвинутою мотиваційно-ціннісною сферою, несформованістю прийомів саморегуляції та самообілізації поведінки, недостатньою сформованістю комунікативних умінь і навичок.

При діагностуванні рівня розвитку ПВЯ у курсантів-майбутніх працівників ДПН важливо правильно обрати та ефективно використовувати певну методичку, оскільки від цього залежить правдивість отриманої інформації щодо особистості курсанта, на яку буде спиратися викладач у своїй діяльності

Висновки. Таким чином, розвиток професійно важливих якостей курсантів-майбутніх працівників ДПН МНС України є динамічним, систематизованим процесом, в основі якого – вирішення протиріччя між досягнутим і необхідним рівнем

Питання педагогіки

сформованості якостей. Застосування активних форм і методів навчання у процесі професійно-психологічної підготовки курсантів дасть можливість актуалізувати мотивацію, підвищити престижність викладання психологічних дисциплін в очах майбутнього працівника ДПН, сформувавши необхідний для творчого вирішення практичних завдань рівень професіоналізму у випускників ВНЗ МНС України - майбутніх фахівців з наглядово-

профілактичним напрямом діяльності. Вибір активних форм і методів навчання допомагає залучати курсантів-майбутніх працівників ДПН до активної комунікативної діяльності під час занять, відповідно сприяє самостійному оволодінню вміннями і навичками, пошуку необхідних шляхів та засобів вирішення професійних завдань та ситуацій у майбутній наглядово-профілактичній діяльності.

Література

1. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания / Б. Г. Ананьев; под ред. А.А. Бодалева. – М.: Изд-во “Институт практической психологии”, Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1996. – 384с.
2. Бут В.П. Формування професійно важливих якостей газодимозахисників-рятувальників МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 „Психологія діяльності в особливих умовах” / В. П. Бут. – К., 2008. – 20 с.
3. Вареник В.В. Визначення професійно важливих якостей для становлення фахівця Державної пожежної охорони // Вісник Харківського університету № 472 . – Харків, 2000. – С. 32–36.
4. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. М.: Высшая школа, 1991. – 206 с.
5. Гришкова Р.О. Роль особистісно-орієнтованих навчально-педагогічних ситуацій у формуванні особистості студентів: Зб. Наук. Праць. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2000. – Т.7 Педагогіка. – с.33-37.
6. Деркач А. А. Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях / С. Гремлинг, С. Ауэрбах. — М. : Изд-во РАГС, 1998. - 223 с.
7. Зеер Э. Ф. Психология профессий / Э. Ф. Зеер. – М. : Академический проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. – 336 с.
8. Климов Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. - Воронеж. : Издательство Модэк, 1996. – 243 с.
9. Кондрашова Л.В. методика підготовки майбутнього учителя к педагогическому взаимодействию с учащимися: Учеб.пособие. – М.: Прометей, 1990. – 158 с.
10. Кришталь М. А. Особливості ергономічного забезпечення підготовки пожежників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.03 „Психологія праці, інженерна психологія” / М. А. Кришталь. – К., 1997. – 18 с.
11. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
12. Самонов А.П. Психология для пожарных. – Пермь, 1999. – 600 с.
13. Маришук В.Л. Психологические основы формирования профессионально значимых качеств: Автореф. дис... докт. психол. наук / 19.00.03 – Ленинград, 1982. – 32 с.
14. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. - М. : Наука, 1996. – 285 с.
15. Марьян М.И. Комплекс средств психологического обеспечения деятельности пожарных : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.09 „Психологія діяльності в особливих умовах” / М. И. Марьян. - М., 1992. – 28 с.
16. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1989. - 325 с..
17. Черкашин А.І. Формування емоційної стійкості спеціаліста пожежної охорони до дії стрес-факторів підвищеної інтенсивності: Автореф. дис... канд. психол. наук / 19.00.01 – Університет внутрішніх справ МВС України. – Харків, 1995. – 24 с.